

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİNDE MEDYA

SERTAÇ TİMUR DEMİR

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİNDE MEDYA

SERTAÇ TİMUR DEMİR

COPYRIGHT © 2016

Bu yayının tüm hakları SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı'na aittir. SETA'nın izni olmaksızın yayının tümünün veya bir kısmının elektronik veya mekanik (fotokopi, kayıt ve bilgi depolama, vd.) yollarla basımı, yayını, çoğaltılması veya dağıtımını yapılamaz. Kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

Uygulama: Hasan Suat Olgun
Baskı: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul

SETA | SİYASET, EKONOMİ VE TOPLUM ARAŞTIRMALARI VAKFI

Nenehatun Cd. No: 66 GOP Çankaya 06700 Ankara TÜRKİYE
Tel: +90 312 551 21 00 | Faks: +90 312 551 21 90
www.setav.org | info@setav.org | @setavakfi

SETA | İstanbul

Defterdar Mh. Savaklar Cd. Ayvansaray Kavşağı No: 41-43
Eyüp İstanbul TÜRKİYE
Tel: +90 212 395 11 00 | Faks: +90 212 395 11 11

SETA | Washington D.C.

1025 Connecticut Avenue, N.W., Suite 1106
Washington D.C., 20036 USA
Tel: 202-223-9885 | Faks: 202-223-6099
www.setadc.org | info@setadc.org | @setadc

SETA | Kahire

21 Fahmi Street Bab al Luq Abdeen Flat No: 19 Cairo EGYPT
Tel: 00202 279 56866 | 00202 279 56985 | @setakahire

İÇİNDEKİLER

ÖZET	7
GİRİŞ	8
MEDYANIN GÖZÜNDEN: O GECE NELER OLDU?	9
PARALEL YAPI MEDYAYI NASIL KULLANDI?	11
MEDYA VE İLETİŞİMİN GÜCÜ: DARBE GİRİŞİMİ NASIL ENGELLENDİ?	14
SONUÇ: NE YAPMALI?	20

YAZAR HAKKINDA

Sertaç Timur DEMİR

2007 yılında Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi'nin önce İletişim, sonra Sinema ve Televizyon bölümlerinden fakülte birincisi olarak mezun oldu. Bu arada 2005'te bir yıl süreyle Avusturya'da bulunan Alpen-Adria Klagenfurt Üniversitesi'nde İletişim Çalışmaları alanında misafir öğrenci olarak bulunan Sertaç Timur Demir, 2010-2015 tarihleri arasında Milli Eğitim Bakanlığı bursu ile yüksek lisans ve doktora öğrenimini İngiltere'deki Lancaster Üniversitesi'nde tamamladı. Burada Medya ve Kültürel Çalışmalar Bölümü'nde "Fatih Akın Sinemasında İstanbul ve Hamburg" başlıklı yüksek lisans tezi (2011) ve Sosyoloji Bölümü'nde "Sinematik İstanbul: Modern Kentin Yabancıları" başlıklı doktora tezi (2015) hazırladı. Şu anda Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölüm Başkanlığını yürüten Demir'in akademik yayın ve ilgi alanları arasında sinema, modernite, kentleşme, mekan ve beden sosyolojisi bulunmaktadır.

ÖZET

Medya, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca yaşanan hemen her kriz, kaos ve darbe süreçlerinde aktif rol üstlenmiş ve sonuca doğrudan tesir etmiştir. Genel ve geleneksel olarak özellikle darbe teşebbüslerine “uyumlu” hareket eden medya, 15 Temmuz 2016 gecesi patlak veren darbe girişiminde ise sokaklara dökülen halkla birlikte hareket etmiştir. Kurumsal medyanın takındığı tavır, diğer bireysel ve kitle iletişim araçlarıyla birlikte güç kazanmış ve darbe girişiminin akamete uğratılmasına yardımcı olmuştur. Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) mensuplarınca da sistemli bir şekilde kullanılmaya çalışılan iletişim mekanizmaları, meydanların sarsılmaz duruşunu hem kayıt altına almış hem de organize etmiştir.

Bu analiz, bu açıdan FETÖ’ye hizmet eden birçoğu üst rütbeli askerinin yürüttüğü darbe girişimi sürecine dahil olan radyo, televizyon, gazete, sosyal medya, güvenlik kameraları, akıllı telefonlar ve selalar gibi iletişim kanallarını toplumsal etkileriyle birlikte sorgulamaktadır. Bu amaçla darbe girişimi sürecinde ağırlıklı Türkiye’deki medya iletişim parametrelerinin nasıl yönetildiği, ne tür etkiler yarattığı ve ne gibi önlemleri gerekli kıldığı ele alınmaktadır.

**Bu analiz,
darbe girişimi
sürecinde
ağırlıklı
Türkiye’deki
medya iletişim
parametrelerinin
nasıl yönetildiği,
ne tür etkiler
yarattığı ve bu
tür durumların
hangi önlemleri
gerekli kıldığını
ele almaktadır.**

GİRİŞ

27 Mayıs 1960 askeri darbesi halka saat 5.25'te radyodan duyurulmuştu. "Türk Silahlı Kuvvetleri Türk vatandaşlarını radyolarının başına davet eder" cümlesiyle başlayan bildiriye okuyan Kurmay Albay Alparslan Türkeş, memleket idaresinin ordunun "müşterek işbirliğiyle" ve "kansız" bir şekilde ele alındığından bahsetmişti. Adnan Menderes'in idamıyla neticelenen bu darbeden 20 yıl sonra 12 Eylül 1980'de benzer sözler TRT spikeri Mesut Mertcan tarafından yine radyo aracılığıyla tekrar edilmişti: "Türk Silahlı Kuvvetleri emir ve komuta zinciri içinde ülke yönetimine bütünüyle el koydu." Radyo teknolojisinin etkili bir şekilde kullanıldığı 12 Eylül darbesi ayrıca evlere henüz girmeye başlayan televizyonla da desteklenmişti. Kenan Evren TRT ekranlarından halka görünmüş ve darbeye birlikte kendi kendini kontrol edemediğini iddia ettiği demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmayı hedeflediklerinin altını çizmişti. Ekrandan halka yayılan bu mesajlarla birlikte darbe artık yalnızca "yazı" ve "ses" olmaktan çıkmış, heybetli ve korku dolu bir "görsellik" niteliği kazanmıştı.

12 Eylül 1980 darbesini takip eden yıllarda gittikçe yaygınlaşan televizyon, radyonun nostaljik hegemonyasını sarsmış ve başat iletişim aracı olmaya başlamıştı. Bu amaç 1990'lı yıllardaki faili meçhuller, yasaklar ve ekonomik krizler dışında, özellikle 28 Şubat darbesi sürecinde de esaslı görevler üstlenmişti. Televizyonun yaygın-

laşıp halkın belli bir dünya görüşüne zorlandığı görüldükçe, medyanın yalnızca bir "ortam" değil esasında araç görünümünde bir kültür olduğu fark edilmişti.¹ Onun karşısında oturan herkes birer "izleyici"ye evrilirken; Türkiye'deki televizyon yayıncılığı eğlendirme ve bilgilendirme misyonlarından soyunarak toplumsal farklılaşmalar üretmeye, kültürel fay hatlarını derinleştirmeye ve siyasi çatışma zeminleri kurgulamaya başlamıştı. Askeri darbelerle özgü şiddet ve baskı politikası, televizyonun gündelik yaşamın merkezine oturmasıyla birlikte yerini görsel imgelere bırakmıştı. Örneğin Müslüm Gündüz ile Fadime Şahin'in basılması, Erbakan'ın tarikat liderlerine verdiği iftar yemeği ya da Sincan Belediyesinin düzenlediği Kudüs Gecesi görüntüleri, 28 Şubat sürecinde "irtica söylencesi"ni yeniden üretmenin, kamuya sansasyonel bir şekilde empoze etmenin ve darbeyi meşrulaştırmanın medyatik araçları olarak kullanılmıştı. "Görüntü" veya "görsel medya" merkezli etki yaratmanın benzer yönelimleri, yıllar sonra örneğin FETÖ tarafından organize edilen 17 ve 25 Aralık darbe girişimi ve MİT (Milli İstihbarat Teşkilatı) tırlarına yapılan baskın haberlerinde de kendini göstermiştir. Özellikle bu iki yönelim devlet, Paralel Yapı ve medya üçgeninin ilk ve en dikkat çekici kırılmalarını teşkil etmiştir.

2000'li yıllardan itibaren görsel medyanın gücü, internet ve internete bağlı mobil iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve toplumda hızla yayılmasıyla birlikte farklı boyutlar kazanmıştır. İletişim araçlarındaki bu süratli değişim her ne kadar darbe kültürünün ardındaki yerleşik ilişki ve dogmaları köklü olarak sarsmasa da, darbe yöntemi ve onunla mücadele açısından kamuya yeni imkanlar sağlamıştır. Genelkurmay Başkanlığı tarafından 27 Nisan 2007'de yayımlanan emuhtıra'da olduğu gibi yalnızca internet yoluyla dahi hükümetler uyarılabilmiş ve büyük ölçekli medya organizasyonları ikincilleşebilmiştir. Aynı

1. Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*, (Mentor, New York: 1964).

şekilde Gezi Parkı Şiddet Eylemleri'nde olduğu gibi kitlesel eylemler internet tabanlı sosyal ağlarla yönetilip manipüle edilebilmiştir.

15 Temmuz 2016'da Türk Silahlı Kuvvetleri'nde (TSK) görev yapan FETÖ üyesi askerlerin kalkıştığı kanlı darbe girişimi bu noktada hem darbe hem de medya psikolojisi ve sosyolojisi açısından oldukça yeni sayılabilecek paradigmlar üretmiştir. Her şeyden önce bu teşebbüs ne 27 Mayıs ve 12 Eylül ne de 28 Şubat ve sonrası atılan askeri adımlara benzemektedir. Silahların doğrudan darbeye karşı duran halka doğrultulduğu bu kanlı girişim TSK'nın emir komuta silsilesinin tamamen dışında gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan darbe girişimi asker desteklidir ama askeri değildir.

Bu ayrım, darbe girişiminin ilk dakikalarından itibaren medya ve halk tarafından da takdir ve tahkik edilmiştir. Hemen her fırsatta bu teşebbüste bulunanların “asker değil terörist” oldukları fikri² kabul görmüş ve benimsenmiştir. Bu sebeple darbeye karşı duran kalabalıklar “darbeye alet olmamaları” için ikna ettikleri askerleri emniyet güçlerine teslim etmiştir. Buna rağmen “linç edildiği” ya da “kafası kesildiği” iddia edilen askerlerin asılsız görüntüleri de sosyal medyada hızla yayılmıştır. Kısa bir zaman sonra bu bilgilerin gerçeği yansıtmadığı ve fotoğraf karelerinin tamamen başka olaylardan alınarak kopyala yapıştır şeklinde üretilip linç bağlamında piyasaya sürüldüğü ortaya çıkmıştır.

Tüm bu arka planın gölgesinde bu çalışma özet olarak 15 Temmuz FETÖ'cü darbe girişiminin askeri boyutunu göz ardı etmeksizin medya ve iletişim teknolojileri tarafından yön bulan ve değiştiren “görüntü” merkezli bir darbe olduğu tespitine dayanmaktadır. Bu argüman ayrıca gündelik yaşamda yalnızca vakit geçirme, bireysel eğlence ve grup etkileşimi imkanlarıyla sınırlı olduğu düşünülen örneğin akıllı telefonların

darbe teşebbüsünü kolaylaştırdığı kadar darbeyi bir “halk devrimi”ne dönüştürdüğünü de öne sürmektedir.

MEDYANIN GÖZÜNDEN: O GECE NELER OLDU?

15 Temmuz saat 22.00'de İstanbul'da Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet köprülerinin askerler tarafından kapatılması, Ankara'da Genelkurmay binasından silah seslerinin duyulması ve her iki şehirde jetlerin alçak uçuş yapmaya başlaması adı konamayan belirsiz bir gerginlik ve karmaşaya sebep olmuştu. Bu olağan dışılığa rağmen ilk aşamada hiç kimse bunun bir tür “darbe” girişimi olduğunu tahmin etmemişti. Henüz bir saat geçmeden devletin kendi silahlarıyla kuşanmış asker kıyafetli kişiler sokaklarda, jetlerse gökyüzünde daha fazla belirmeye başlamış ve bunun “askeri bir darbe girişimi” olabileceği ihtimalleri daha fazla öne çıkmıştı. Bu arada sosyal medyada yükselen söylentilerle birlikte televizyon kanalları da neler olduğunu anlamaya çalışmıştı. Saatler 23.00'ü gösterdiğinde A Haber ve NTV'nin canlı yayınlarına bağlanan Başbakan Binali Yıldırım bunun TSK içerisinde ama emir komuta zinciri olmaksızın yürütülen kanunsuz bir kalkışma olduğunu ifade etmişti.

Saat 24.00'te güvenlik kaynakları tarafından yapılan açıklamalarla bu darbe girişiminin ordu içerisinde yuvalanan FETÖ ya da diğer ifadeyle PDY (Paralel Devlet Yapılanması) mensuplarınca gerçekleştirildiği netlik kazanmıştı. O güne dek Paralel Yapı'nın hararetle sözcülüğünü yapan Can Erzincan televizyon kanalı ise, darbe girişiminin ilk saatlerinde hükümetin ülkeye zarar verdiği fikrini yayan video arşiv görüntülerini yayınlıyordu. Darbenin başarılı olamayacağı anlaşıldıkça söz konusu kanal tavrı değiştirerek, olayı “kimin yaptığı belli olmayan bir teşebbüs” olarak işlemişti. Sonuç olarak girişimin engellenmesiyle birlikte örgüt yanlısı medya kuruluşlarının lisansı iptal edilmiş ve tüm FETÖ'cü medya organları kapatılmıştır.

2. Eski Genelkurmay Başkanı emekli Orgeneral İlker Başbuğ bu girişimde bulunanların asker değil terörist olduklarını beyan etmişti. 16 Temmuz 2016 tarihli demecin tamamını okumak için bkz. “İlker Başbuğ: Bunları Yapan Türk Askeri Değil, Terörist”, CNN Türk, 16 Temmuz 2016.

Öte yandan Türk medya tarihi açısından en kritik anlardan biri saat 00.03'ü gösterdiğinde yaşanmıştır. TRT'yi işgal eden FETÖ üyesi askerler, spiker Tijen Karas'a tehdit yoluyla darbe bildirisini okutmuştur. Gerginliği yüzünden ve sesinden anlaşıl原因 Karas'ın okuduğu metin bir korsan bildiridir. Ancak bildirinin TRT üzerinden okunması, darbelerle şekillenmiş toplumsal hafızanın travmatik bir şekilde yeniden sarsılmasına neden olmuştur. Bu geçersiz ve hükümsüz bildiri metni yine de yalnızca şimdi ve geleceği kontrol etmeyi değil geçmişe dair vurgular yapmayı hedeflemiştir. Metindeki “anayasa ihlali”, “tehdit”, “ideoloji”, “ihanet”, “laik ve demokratik hukuk düzeni” gibi belli klişeleşmiş kavramlar geçmişteki ulusalcı/Kemalist askeri bildirilere gönderme yaparken, asıl vurgular Paralel Yapı'nın özellikle son dönem söylemlerini yeniden formüle etmiştir. “Yurtta Sulh Konseyi” adı altında dikta edilen bildiride yinelenen bu söylemlere göre Cumhurbaşkanı ve hükümet yetkilileri gaflet, dalalet ve hatta hıyanet içindedir. Ayrıca ülkede korkuya dayalı bir yönetim söz konusudur. Bildiride en dikkat çekici bölüm ise bürokrasi içindeki yolsuzluk ve hırsızlık vurgusudur –ki bu iddia 17 ve 25 Aralık darbe girişiminin de temel savı olmuştur. Sonuç olarak bildiride sıkıyönetim uygulaması kapsamında ikinci bir emre kadar dışarı çıkma yasağı öngörülse de halk televizyon programları, sosyal medya ve akıllı telefon uygulamaları üzerinden organize olarak sokaklara dökülmeye ve girişimi protesto etmeye başlamıştır. Aslında halkı harekete geçiren şey de TRT'de okutulan metnin kıskırttığı travmadır ve belki de ilk kez bir travma kitlesel bir olayda yapıcı işlev görmüştür.

Hiç şüphesiz ki halkın özellikle olayların yoğunlaştığı İstanbul ve Ankara'da darbeye sistemli ve topyekun bir şekilde engel olması, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın CNN Türk'te yayınlanan konuşması sonrasında mümkün olmuştur. Son yılların belki de en başarılı habercilik örneklerinden birini gösteren CNN Türk Ankara Temsilcisi Hande Fırat, saat 00.26'da,

“özgürlük telefonu” olarak adlandırdığı “akıllı telefonu”nun ekranını kameralara çevirip elindeki mikrofonu telefona yaklaştırarak Cumhurbaşkanı Erdoğan ile halkı bir araya getirmiştir. iPhone telefonlarında “görüntülü konuşma” imkanı veren FaceTime uygulaması kullanılarak yapılan bu görüşmede Erdoğan, belli bir azınlıkçı ve ayrılıkçının gerçekleştirdiği darbe girişimi karşısında tüm Türk halkını meydanlara davet etmiştir. Kısa sürede büyük yankı bulan davet darbe girişiminin sonunu getiren en kritik eylem olmuştur. Bu tarihi görüşmenin videosu neredeyse eş zamanlı şekilde sosyal medya ağları üzerinden topluma yayılmıştır.

Bu imaj, Cumhurbaşkanı Erdoğan'la yapılan görüntülü FaceTime görüşmesinde söylediği sözlerin halka ulaşmasında iletişim araçlarının ne denli önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Darbenin bastırılması sürecinde Türkiye'de henüz aktifleştirilen yüksek hız ve kapasitede mobil internet sağlayan 4.5G bağlantısının da yapıcı etkisi olmuştur. Buna benzer “elektro-nik görüşme” platformları ve ülkede son yıllarda iletişim haberleşme teknolojileri sahasında yapılan yenilikler, darbe girişiminin akamete uğratılması için gerekli olan kitlesel ve kolektif işbirliklerine zemin hazırlamıştır. Başka bir deyişle köprü, havalimanı ve kritik kavşakları tanklarla kapatan; TBMM, Özel Harekat Daire Başkanlığı ve kablolu TV ve uydu operatörü TÜRKSAT gibi devletin en can alıcı noktalarını bombalayan ve Cumhurbaşkanı'na Marmaris'te kaldığı otelde suikast girişiminde bulunan FETÖ darbecileri iletişim teknolojilerini etkili

bir şekilde kullanan sivil halkın karşısında aciz kalmıştır. Cumhurbaşkanı'nın çağrısına icabet edenler acımasız saldırılara maruz kalsalar da “görsel paylaşımlar”la birbirlerini cesaretlendirmeyi sürdürmüş ve bu sayede darbe teşebbüsünü etkisiz hale getirmişlerdir.

PARALEL YAPI MEDYAYI NASIL KULLANDI?

“Her türlü kullanıma açık” dokusuyla iletişim teknolojileri 15 Temmuz darbe girişimcileri ve yanlıları tarafından da operasyonel biçimde kullanılmıştır. Bu kullanımın köklü bir geçmişi olduğu öne sürülebilir. Özellikle yasa dışı dinlemeler ve dersanelerin kapatılması sürecinde yoğunlaşan Paralel Medya saldırıları, 17 ve 25 Aralık darbe girişimiyle en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu süreçte sıklıkla tekrar edilen “hırsızlık” ve “yolsuzluk” vuruları, MİT turlarına yapılan yasa dışı operasyonla birlikte uluslararası boyut kazanmıştır. Zira bu müdahale üzerinden dünya kamuoyuna Türkiye Cumhuriyeti devletinin DAİŞ'e yardım ettiği algısı yaratılmak istenmiştir. Bununla da yetinmeyen FETÖ yasa dışı olarak kayda alınan telefon görüşmelerinin montajlanması üzerinden ülkenin kamu önderlerinin mahremiyet sınırlarını zorlamıştır. En yüksek perdeden yürütülen tüm bu “dolaylı darbe” yönelimleri, yazılı-görsel ve sosyal medya yoluyla kamusal tepki üretmeyi ve seçilmiş Cumhurbaşkanı ile birlikte demokrasiye bağlı hükümete gayrimeşru ve gayriahlaki bir şekilde “diz çöktürtmeyi” amaçlamıştır. Sonunda o güne kadar yalnızca yazılıp çizilen bu amaçlar 15 ve 16 Temmuz günleri somut, saldırgan ve yıkıcı bir eylemde vücut bulmuştur.

Bu arada sosyal medyada bir kısım meçhul kullanıcı tarafından da Temmuz ayında ülkede darbe olabileceğine dair bazı tweetler yaklaşık bir ay öncesinden paylaşılmaya başlanmıştır. 18 Haziran 2016'da bir Twitter kullanıcısı şöyle diyordu: “15 Temmuz 2016 Cuma Türkiye’de askeri darbe. At fava bekle, istihbaratım sağlam.” Daha enteresanı, Paralel Yapı'nın en medyatik

isimlerinden olan gazeteci Emre Uslu da kendisine ABD'den Türkiye'ye ne zaman döneceğini soran kişiye, 14 Eylül 2015 tarihinde Twitter hesabından “2016 Temmuz” cevabını vermişti. Yine Uslu 14 Mart 2016'da, “Bilet paramı ödemek isteyenler twitçiler lütfen 22 Temmuz –12 Ağustos arasında DC-İstanbul için bir bilet alın? Emailimi biliyorsunuz...” diyerek net bir zaman dilimine işaret etmiştir. Aynı şekilde FETÖ'ye yakın isimlerden gazeteci Tuncay Opçin de darbe girişiminden yalnızca bir gün önce, “Biz, size zulmedemezsiniz, bize eziyet edemezsiniz demedik ki. Biz, size, ne yaparsanız yapın yolumuzdan dönmeyeceğiz dedik” şeklinde bir tweet atmıştır. İlkinden sadece 17 dakika sonra aynı kişi fotoğraf 2'de yer alan şu tehdit dolu tweeti eklemiştir.

Paralel Yapı'nın sosyal medya ayağının en karakteristik ve sistematik hesabı hiç tartışmasız Fuat Avni ismiyle açılmış hesaptır. Darbe sonrası süreçte bir ekibin kontrolünde olduğu tespit edilen “fuatavni”, Paralel Yapı ile mücadelenin hızlandığı 2014 yılının başlarında ilk tweetini atmıştır. Bu tweet MİT müsteşarı Hakan Fidan hakkında olmuştur. Zamanla devletin içinden edindiği istihbari bilgileri paylaşarak bir tür “sanal kahin” rolüne soyunan Fuat Avni, 20 Temmuz 2016 itibarıyla üç milyondan fazla takipçiye ulaşmıştır. Darbe teşebbüsünden yalnızca üç gün önce, “Sen uzağındakilerden korkup duruyorsun oysa sonunu en yakınındakiler hazırlayacak. Korkma, titre” tweetini atmıştır. Darbe girişiminin başarısız olmasıyla birlikte bu eylem destek verenler arasında Cumhurbaşkanı'nın yaverinin de belirlenmesi bu tweetin içerdiği tehdidi doğrulamıştır.

FETÖ'nün medya ve iletişim teknolojilerini kullanımı elbette “darbe öncesi” süreçle sınırlı olmamıştır. Özellikle FETÖ mensubu askerlerin oluşturduğu ve hareketin yönetildiği “Yurtta Sulh Biziz” ismiyle oluşturulan Whatsapp grubu oldukça dikkat çekicidir.³ Dinlenme ya da takibe takılmama gibi özelliklerinin yanında uçtan uca şifreleme özelliğiyle Whatsapp, darbelerin aralarındaki iletişimi sağladıkları temel uygulama olmuştur. Bu şifrelemeye göre yazışmalara grup dışındakiler tarafından erişilemez ve uygulamanın yüklü olduğu araç (telefon ya da tablet) ele geçirilmeden yazışmalar da elde edilemez. Whatsapp'ta kurulan bu grupta ilk aşamada operasyon mekanizmasının emir komuta zincirini kırdığı görülmüştür. Nitekim grup diyaloglarında Mehmet Murat Çelebioğlu isimli bir binbaşının, rütbe kendisinden yüksek albaylara emirler verdiği izlenmiştir. İkinci önemli izlenim ise bu Whatsapp uygulamasının bir tür “harekat komuta merkezi” gibi kullanılmış olmasıdır. Nitekim burada görevler verilmiş, hatırlatmalar yapılmış ve ortak bir eylem düzeni geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu veriler ışığında darbecilere kimlerin destek verip kimlerin güçlük çıkardığı da ifşa olmuştur.

Yazışmalar boyunca en can alıcı taraf ise darbe girişiminde bulunan darbecilerin sahip oldukları ve her türlü şiddeti meşru gören yüksek motivasyonlarıdır. Örneğin yazışmanın bir yerinde Binbaşı Mehmet Karabekir, “Beni durdurdular. Ateş ettim. Yaralılar var. Taviz tereddüt yoktur” demiştir. Bu mesaj bir durum tespitinden çok gruptaki diğer darbe girişimcileri için bir çeşit terbiye/disipline edici imadır. Buna göre darbenin başarılı olması için halk desteği aranmayacağı gibi engel olanlar da yok edilmelidir. Böyle olduğu için de aynı binbaşı, “Sakın tereddüt etmeyin çakın” demekten geri durmamıştır. FETÖ darbecileri yazışmanın birçok yerinde halka ateş açtıklarından ve kimseye göz açtırmadıklarından övgüyle bahsetmişlerdir.

3. “Darbecilerin Whatsapp Yazışmaları”, Aljazeera Türk, 18 Temmuz 2016.

Kablo TV ve uydu operatörü olan TÜRKİSAT'a Paralel Yapı mensupları tarafından yapılan saldırı Türkiye'deki kitle iletişim can damarının hedef alındığını ortaya koymuştur.

Mustafa Düzenli isimli bir yarbay, “ateş açıyoruz”, “pert ettik” gibi sözler sarf eden darbe arkadaşlarına, “Allah yardımcımız olsun” demiştir –ki bu “dua” oldukça ironik ve bir bakıma da sembolik anlamlar taşımaktadır. Nitekim bu yasa dışı kanlı darbe girişimine kutsallık atfedildiği ve dini bir motivasyon yüklendiğini de göstermiştir. Bir cümleye indirgenmiş bu kutsallık temsiliyetinin tam karşısında ise halkı bir bütün olarak darbeye karşı çıkmaya davet eden “selalar” en etkili iletişim araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Selaların önemi o denli büyük olmuştur ki darbeci Binbaşı Muammer Aygar söz konusu Whatsapp grubunda, “Camilerin yayınlarının kesilmesi gerek” demiştir. Bu yazışmalarda görüldüğü kadarıyla camilerin susturulması dışında kitle iletişimini mümkün kılan her türlü haberleşme araç ve sahası hedef alınmıştır. Halkı galeyana getirdiklerini düşündükleri tüm medyanın susturulması gerektiğine inanan Paralel Yapı darbecileri İBB (İstanbul Büyükşehir Belediyesi) ve AKOM'un (Afet Koordinasyon Merkezi) yanı sıra İstanbul Çamlıca Tepesi'ndeki televizyon yayın vericilerini ve müzahir yayın organlarını etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Yazışmalarda ayrıca NTV ve CNN Türk'e yönelik takip ve kontrol yönelimi olduğu açıkça gözlenmiştir. Nitekim CNN Türk'ün de içinde olduğu Doğan Medya Merkezi'ni basan FETÖ mensupları yayını silah zoruyla kesmiştir. Bunun yanında FETÖ mensubu askerleri taşıyan helikopter A Haber ve Sabah gazetesinin bulunduğu binaya iniş yapmaya çalıştı.

CNN Türk'e yapılan baskın canlı yayında ve izleyicilerin gözleri önünde gerçekleşmiştir. Çalışanların dışarı çıkarılmasından sonraki boş stüdyonun görüntüsü dakikalarca izlenmiştir.

NTV ve CNN Türk'ün özellikle tercih edilmesinde iki temel neden öne sürülebilir: Birincisi darbe girişimi hakkında uluslararası kamuoyunda meşruiyet zemini hazırlayacak haberler kurgulamak, ikincisi ve daha önemlisi de özellikle Türkiye'de AK Parti hükümetinin yıkılması konusunda görece "ortada" bir duruş sergileyebilecek kitleyi manipülatif bilgilendirmelerle kendi saflarına çekmektir. Bu açıdan gerek ülkenin iletişim ve haberleşme özgürlüğünü sağlayan devlet kurumlarının gerekse özel televizyon kanallarının darbecilerin kontrolüne geçmemesi girişimin kısa sürede çözülmesinin anahtarı olmuştur.

Whatsapp yazışmalarının son bölümünde de görüldüğü gibi kendilerinin "faaliyet" olarak tanımladıkları darbe girişimi başarısız olmuş ve gruptakilere hayatta kalmaları için "teslim olun" ya da "kaçın" emri verilmiştir. Darbe girişim planının bir parçası olarak kendilerine "tatbikat var" denilerek silahlandırılan ve sokaklarda halkla karşı karşıya getirilen erler de içinde buldukları kumpastan haberdar edilmiş ve teslim alınmıştır. Erlerin kışlalarda haber alma konusunda tabi olageldikleri kısıtlama, FETÖ'ye mensup rütbeliler tarafından bir "fırsat" olarak kurgulanmışsa da özellikle halk tarafından erlere doğru bilgiler aktarıldıkça bu planlama da boşa çıkmıştır.

Darbe girişimi sürecinin en kritik saatleri olan 22.00 ile 03.00 arasında özellikle sosyal medyada, çok büyük oranda olmasa da darbeyi destekleyenler olmuştur. Elbette bu desteğin minimal kalma-

sında girişimin hızlı bir şekilde engellenmesinin payı büyüktür. Darbe Girişimi Dijital Mecralar Analizi'ne göre⁴ 15-19 Temmuz tarihleri arasında Twitter üzerinden darbe hakkında 50,5 milyon Türkçe paylaşım yapılmış, bunun yaklaşık yüzde 8'i darbeyi örtük ya da açık bir şekilde olumlamıştır. Bu süre zarfında Türkiye dışında #NoCoupInTurkey, #TurkeyCoup hashtag'leri ile 7 milyondan fazla içerik paylaşılmıştır. Ayrıca sosyal medyada darbe girişimi sürecine dair üretilen birçok yalan haber ve bağlamından koparılmış asılsız fotoğraflar da FETÖ'cü darbeyi püskürtten halkın duruşuna gölge düşürmeye çalışan unsurlar olmuştur. Halkı korku, panik ve kaos ortamına sürüklemek amacıyla provokatif paylaşımlarda bulunan sosyal medya hesaplarına yönelik tedbirler almaya çalışan emniyet güçlerine rağmen,⁵ örneğin 2006 yılına ait olduğu belirtilen askeri bir araç kaza görüntüsü "boğazı kesilen Türk askeri" olarak yayılmıştır. Benzer şekilde Kore, Mısır ve Fas'a ait bazı fotoğraflar da manipülatif bilginin üretilmesi amacıyla sosyal medyada kullanılmıştır.

Paralel Yapı darbecileri İBB ve AKOM'un yanı sıra İstanbul Çamlıca Tepesi'ndeki televizyon yayın vericilerini ve müzahir yayın organlarını etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.

Sosyal medya ile kurumsal medya organlarının darbe girişimi sürecine iştiraki elbette yalnızca "yerli" slogan ve görsellerle olmamıştır. Uluslararası boyutlu içerik etiketlerinde darbe girişimi, genel olarak antidemokratik bir kalkışma olarak değil Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "düşüş"ü olarak yorumlanmıştır. Bu paylaşımlardan beliren harita, bir yandan FETÖ'nün ulusötesi lobi çerçevesini ortaya koymuş öte yandan bölgesinde gittikçe güç ve önem kazanan Türkiye Cumhu-

4. "Sosyal Medya Paylaşımlarının Yüzde 8'i Darbe Yanlısı", İhlas Haber Ajansı, 21 Temmuz 2016.

5. "Darbe Destekçilerine Sosyal Medyada Sıkı Takip", Anadolu Ajansı, 20 Temmuz 2016.

riyeti'nin gerçek müttefiklerini imtihandan geçirmiştir. Bu imtihan özellikle ABD bağlamında devam eden bir süreci ifade etmiştir –ki bu süreç FETÖ'nün bir numaralı ismi Fetullah Gülen'in iadesi sorununu da içermektedir.

Darbeciler Whatsapp uygulamasını görevler verilen, hatırlatmalar yapılan ve ortak bir eylem düzeni geliştirilmeye çalışılan bir tür “harekat komuta merkezi” gibi kullandı.

FETÖ'nün uluslararası medya tarafından destek görmesi, Gülen'in darbe girişimi sonrasında verdiği röportajlarda da kendini göstermiştir. FETÖ lideri demeçlerinde birçok kez uluslararası medyanın bu darbe girişimine güldüğünden ve içinde yaşamaktan çok mutlu olduğu ABD'nin kendisini iade etmemesi gerektiğinden bahsetmiştir. Öyle ki *New York Times*'a yazan Gülen'e göre ABD Erdoğan'a direnmelidir.⁶ Batı'nın bu örgütü “Gülen Hareketi” şeklinde bir tür sivil bir yapılanmaymış gibi kabul etmesi⁷ ve Türkiye'deki seçilmiş meşru siyasi iktidarı ise ısrarla diktatörlükle ilişkilendirmesi, açıkçası bilindik oryantalist tasvir ve tanımlardaki yüzeyselliği aşmıştır. FETÖ'nün uluslararası kamuoyunda bu denli olumlu karşılık bulması, onun her şeyden önce müstakil ve dini bir “cemaat” olmadığı ve Batı merkezli çokuluslu küresel bir projenin parçası olduğu fikrini güçlendirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin müttefiki olduğunu tekrar tekrar dillendiren ABD'nin Gülen'i iade edip etmeyeceği bu açıdan FETÖ/PDY'nin söz konusu proje içindeki işlev ve görevinin devam edip etmediğinin de bir göstergesi olacaktır.⁸

6. “Fethullah Gulen: I Condemn All Threats to Turkey's Democracy”, *New York Times*, 25 Temmuz 2016.

7. Mustafa Acar, “The West Keep Reading Turkey Wrong: It is a Shame!”, *World Bulletin*, 27 Temmuz 2016.

8. Bu yol ayrımı ABD'nin Suriye'de PYD'ye verdiği destek sorunuyla da kesişmektedir —ki bu iki mesele Türkiye-ABD ilişkilerinin de geleceğini derinden etkileyecektir.

MEDYA VE İLETİŞİMİN GÜCÜ: DARBE GİRİŞİMİ NASIL ENGELLENDİ?

FETÖ'cü darbe girişiminin etkisiz hale getirilmesinde en büyük pay, tartışmasız, güvenlik güçleriyle birlikte üstün fedakarlık gösteren Türk toplumuna aittir. Ancak gerek emniyet birimlerinin strateji geliştirmesinde ve gerekse halkın darbe karşıtı direnişinde medya hayati roller üstlenmiştir. Bir adım ötede, FETÖ'ye mensup askerlerin plan ve cesaretinin kırılmasında ve buna karşı kamuda ortak bir tutum sergilenmesinde yine medya tüm unsurlarıyla birlikte görev almıştır. İletişim teknolojilerinin üretip yaydığı görseller ve görüntüler darbe karşıtı duygunun geliştirilmesini, millet egemenliğine dayalı demokrasinin öne çıkarılmasını, kitleler arasında “şehitlik” vurgusunun yüceltilmesini ve dünyaya “tek bir ses”ten mesaj verilmesini sağlamıştır. Üniversitelerde okutulan derslere konu olan “medyanın gücü mü, gücün medyası mı” tartışmasına 15 Temmuz 2016 gecesi yeni bir cevap daha eklenmiştir: Medya başlı başına bir güçtür.

Bu güç, bu kez kendisini var eden ve kendisinin üretmeyi hedeflediği tutumu aşabilmiş ve bir tür organizma gibi tepki verebilmiştir. 15 Temmuz darbe girişimi gününe kadar sıklıkla halkın önünde veya üstündeymiş gibi davranan medya, darbe ihtimallerinin yükselmesiyle birlikte tıpkı halktan bir “karakter” gibi hareket etmiştir. Bu, medya sosyolojisi açısından oldukça kayda değer bir değişimdir. Özellikle ülkenin bütününe etkileyebilecek olaylarda böylesi ortak tavır geliştirme refleksi sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmelidir. Şüphesiz ki halkın tanklar önünde durması büyük bir olaydır. Ancak bu karelerin topluma yayılması ve cesaretin kolektif bir şekilde artması internet eksenli iletişim araçlarıyla mümkün olmuştur. Bu aşamada öne çıkan bazı medya ve iletişim unsurlarını, darbe girişimi sürecinde üstlendikleri rol ve görevler çerçevesinde ayrı ayrı incelemek gerekmektedir.

Radyo

Radyo Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en karakteristik darbeleri olan 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980'in en yakın tanıklığını yapmıştır. Sonraları –özellikle 1990'lardan itibaren– televizyonun yaygınlaşmasıyla birlikte önem ve cazibesini büyük oranda yitirmiştir. Hanelerdeki ayrıcalıklı yerini önce televizyona sonra da bilgisayara kaptıran radyo bugün baskın olarak taşıtlarda kullanılmaktadır. Her arabaya bütünleşik bir şekilde üretilen radyo bu sayede bir bakıma artık “mobil” nitelik kazanmıştır. Onun bu özelliği Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın halkı sokağa davet eden konuşmasından sonra evlerinden araçlarıyla çıkan vatandaşlar tarafından kullanılmasını sağlamıştır. Buna rağmen özellikle cep telefonlarının sağladığı hizmetlerin de gölgesinde kalan radyo, 15 Temmuz gibi olağanüstü kriz durumlarında hareketli sokaklara entegre olmakta zorlanmış ve kısmen “hantal” kalmıştır. Öte taraftan darbe girişimi bu kadar kısa sürede bastırıldığı için de radyoya çok fazla görev düşmemiştir. Zira radyo çözümü uzayan afet, kaos ve karmaşa durumlarında kullanılmaya daha elverişlidir.

Gazete

Tanzimat'a dayanan tarihiyle gazeteler ülkenin siyasi erklerinin en fazla kullandığı medya olagelmıştır. Yakın tarih itibarıyla özellikle 1990'lı yıllarda yaşanan toplumsal kırılmalarda gazete manşetleri derin etkiler yaratmıştır. 28 Şubat postmodern darbesi sürecinde de televizyonla birlikte en belirleyici aktör olan gazeteler, 2000'lerden sonra internet destekli mobil iletişim uygulamalarına uyumlanmıştır. “Kağının dijitalleşmesi” basılı yayıncılık açısından belli handikaplara yol açsa da bu durum gazeteciliğin sonunu getirmemiştir. Bunda basılı olan bilginin doğru ve güvenilir olduğuna dair toplumsal algının etkisi olabilir. Gerçekten de gazeteler anlık haber sunabilen diğer medyaya kıyasla, yapılan haberin tekrar tekrar gözden geçirilebileceği ve bilginin doğruluğunun sınanabileceği zaman genişliğine sahiptir. Dahası olaylara “anında” tepki

verememesi, gazetelerin daha soğukkanlı, olgusal ve genel çıkarımlar üretmesini sağlamaktadır. Böylesi bir üretimde, özellikle köşe yazarlarının sunduğu görüşlerin payı da büyüktür.

Ne var ki “beklemek”, 15 Temmuz darbe girişiminde olduğu gibi bir anda gelişen ve çok hızlı yol alan kitlesel kaotik problemlerde bir medya organı için hiç de istenmeyecek bir durumdur. Çünkü bu anlarda yapılması gereken “sıcak” haberleri “soğutmadan” kamuoyunun ilgisine sunmaktır. Oysa gazeteler bu süreçte her ne kadar ideolojik farklılıklarını askıya alıp çok büyük oranda darbe karşıtlığında buluşmuş olsalar da, darbe girişimine dair tepkilerini ancak bir gün sonra yansıtabilmişlerdir. Bu yönüyle olayları sunmaktan çok yorumlama işlevi görmüşlerdir – ki bu da darbe girişimi sonrası belirsizliğin ve güvensizliğin kışkırttığı toplumsal gerginliğin indirilmesine ön ayak olmuştur. Beri taraftan basılı gazeteciliğin “beklemek zorunda olması” ve “geç kalma” açmazları, son yıllarda büyük yatırımlar yapılan internet haberciliği ve mobil uygulamaların aktifleştirilmesiyle bir bakıma minimize edilebilmiştir.

15 Temmuz darbe girişiminde gazete yayıncılığı açısından yaşanan belki de en dramatik olay, Doğan Medya'ya yapılan baskın sebebiyle Türkiye'nin en köklü gazetelerinden *Hürriyet*'in 16 Temmuz günü çıkartılamamış olmasıdır. Bu sansür Paralel Yapı'nın tıpkı sokaklarda yaptığı gibi medya ve iletişim kanallarını da kapatmaya çalıştığını göstermiştir. Bunun dışında *Yeni Şafak* gazetesi foto muhabiri Mustafa Cambaz'ın FETÖ darbecileri tarafından şehit edilmesi de halkın ve medyanın aynı anda susturulmak istenmesini sembolize etmiştir.

Anadolu Ajansı

Darbe teşebbüsü sürecinin en başarılı ayaklarından birini Anadolu Ajansı üstlenmiştir. Yüz yıla yakın mazisiyle Cumhuriyet tarihinin en kritik kırılma noktalarına tanıklık etmiş olan Anadolu Ajansı darbe girişimi süresince ulusal haber kanallarını beslemiştir. Genelkurmay Başkanı ve diğer

bir kısım generalin rehin alınması gibi sürecin en kışkırtıcı bilgileri de yine ilk kez Anadolu Ajansı tarafından duyurulmuştur. Bu duyuru, FETÖ mensubu Albay Uğur Coşkun'un Whatsapp yazışmalarında da “bir an evvel engellenmesi gereken” bir durum olarak ifade edilmiştir. Ajanstan kamuya hızla akan bu bilgiler sayesinde darbe girişiminin emir komuta zincirinin dışında yürütüldüğü fikri kısa sürede benimsenmiştir. Ajans bu hayati önemine istinaden darbeciler tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır.

Doğru ve hızlı bilgi akışını temin eden Anadolu Ajansı özellikle darbe girişiminin başarısız olmasıyla birlikte önemli çalışmalara imza atmıştır. Darbe girişimi gecesi yoğunlaşan olayları ifşa eden birçok görsel (fotoğraf ve video), nitelikli bir editöryanın ellerinde düzenli bir şekilde haberleştirilmiştir. Dağınık görüntülerin Anadolu Ajansı'nın kontrolünde derlenmesi, arşivlenmesi ve bir kısmının da kitaplaştırılması⁹ kısa süreli hafıza kadar “toplumsal hafıza”nın da canlı kalması açısından yalın ancak önemli bir iş olmuştur. Diğer haber ajansları da zor şartlar altında oldukça özverili çalışmış ve farklı medya kuruluşlarına haber kaynaklığı yapmıştır. Anadolu Ajansı'na gelince, onun yaptığı ve bundan sonra da sürdürmesi gereken, elindeki güçlü imkanları kullanarak öncelikle bu darbe girişimi örnekliğinde yeni habercilik çözüm ve açılımlarına öncülük etmektir.

Televizyon

15 Temmuz darbe girişiminde TRT'de kor-san bildirinin okutulması ve sonrasında darbe girişimine dair olayların televizyon haber ve programlarında oldukça yoğun bir şekilde ele alınması, televizyonun önemini bir kez daha göstermiştir. Hemen her evde bulunan televizyon, darbeyle ilgili ciddi anlamda ilk gözlemlerin yapıldığı mecra olmuştur. Daha önce bahsedildiği gibi darbe girişiminin ilk

aşamalarında canlı yayına bağlanan Başbakan Binali Yıldırım, sürecin mahiyetini anlatma ve kamuoyunun endişelerini dindirme imkanı bulmuştur. Ardından görüntülü aramayla bağlantı kurulan Cumhurbaşkanı Erdoğan da yine televizyon ekranlarına yansıyan sözleriyle toplumda çok büyük yankı bulmuştur.

Darbe girişiminde, ortak duruşun adresi olan televizyon programları olayların hem askeri hareketlilik tarafını hem de toplumsal tepkilerini anında ve kesintisiz yayınlamıştır. Televizyonlarda görevli sunucu ve muhabirler de uzun süren canlı yayın trafiğine direnç göstermiştir. Meslek profesyonelliğinin getirdiği tarafsızlık ilkesi bir yana, demokrasi ve insan haklarının yanında pozitif ve sübjektif tutum sergileyen televizyoncular, baskın eylemleri ve söylentilerinde soğukkanlılıklarını yitirmemiştir. Henüz birkaç dakika öncesinde “halka kurşun sıkıyorlar” haberlerini yaptıkları darbecilerle karşı karşıya kalan ve kalmayı göze alan bu haberciler meydanlardaki halkın onurlu direnişine destek olmuşlardır.

Televizyon yayıncılığında alınan sağlam pozisyonun sonucunda, vatandaşlar bu darbe girişiminin ordu içinden FETÖ'ye biat etmiş bir kısım asker tarafından yapıldığını öğrenmiş ve canları pahasına buna tepki göstermiştir. Tam da bu eksende televizyonun darbe girişiminin bastırılmasında bir rol üstlenebileceğini ortaya koyan bir olay gerçekleşmiştir. Gerçek nedenini bilmeksizin İstanbul Valiliği'ne götürülen bir er, güvenlik kamerasına yansıyan görüntüsünde, kendisine verilen kanunsuz emrin bir darbe girişimi olduğunu marketteki televizyonu izleyerek almıştır. O anda gözyaşlarına engel olamayan er silahını bırakıp halka sığınmıştır.

Akıllı Telefonlar

FETÖ'cü darbe girişiminin medya ve iletişim araçları bağlamında en öne çıkan aktörü akıllı telefonlar olmuştur. Bunlar ağır silahlı cuntacı teröristler karşısında sarsılmaz bir şekilde müca-

9. Anadolu Ajansı, *Dakika Dakika FETÖ'nün Darbe Girişimi: 15-20 Temmuz 2016*, (Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara: 2016). Kitabın PDF formatına erişmek için bkz. http://aa.com.tr/uploads/TempUserFiles/pdf%2Ffeto_darbe_girisimi.pdf, (Erişim tarihi: 28 Temmuz 2016).

dele veren halkın en yakın tanığı olmuştur. Yüksek çözünürlüklü telefonunun kamerasını açarak darbecilerin kan donduran eylemlerini kayıt altına alan her bir vatandaş, böylece birer “amatör muhabir” gibi çalışmıştır. Olay yerlerinden “anlık”, “sıcak” ve “sansürsüz” görüntüler paylaşan sokağın bu muhabirleri, bilgisayarları başında

veya televizyonları karşısında kafası karışmış milyonlarca insanı da etkilemiştir.

Bir vatandaş bir elinde Türk bayrağı diğerinde cep telefonu ile Genelkurmay Başkanlığı önüne gelen tanklara tepki gösteriyor.

Darbe sürecinin kritik dönüm noktası –daha önce vurgulandığı gibi– Erdoğan’ın akıllı telefon üzerinden görüntülü konuşma yapmasıydı. O ana dek nerede olduğu ve ekran karşısına ne zaman geçeceği merak edilen Cumhurbaşkanı’nın “etiyle, kemiğiyle görünerek” konuşma yapması sürecin kırılma anı olmuştur. Özellikle 4.5G bağlantı hızına geçildikten sonra kurumsal medya kuruluşlarının da habercilikte kullanıldığı akıllı telefonlar, birçok yeni gündelik kültürün yerleşmesine zemin hazırlamıştır. “Selfie” (özçekim) bunlardan biridir.

Kendi kendini fotoğraf ya da video kaydına alma olarak tanımlanabilecek özçekim kültürü, 15 Temmuz darbe girişimi esnasında yaşanan olayları tüm çıplaklığıyla resmetme imkanı vermiştir. Burada esas olan çerçevenin içine sığdırılan olayla, o çerçeveyi oluşturan kişinin aynı bağlam ve anda buluşmasıdır. Bu sebeple en “sahici” ve dolayısıyla “tesir edici” sahneler de bunlar olmuştur. Özçekim yaparken veya

yaptıktan sonra hedef alınarak şehit olanlar ve yaralananlar, bu sahiciliğin en zirve noktasını teşkil etmiştir. Sonuçta akıllı telefonlara entegre donanım ve yazılımlar sayesinde, yaşanan hemen her detay belli bir denetim ve sansüre tabi

Olay yerlerinden “anlık”, “sıcak” ve “sansürsüz” görüntüler paylaşan vatandaşlar bilgisayarları başında veya televizyon karşısında kafası karışmış milyonlarca insanı da etkilemiştir.

olmaksızın –yani biçim ve içerik kaybına uğramadan– demokrasi sevdalısı halkın “avuçları arasından” izlenebilmiştir.

Sosyal Medya

İletişim araçlarının gelişmesi ve toplum içinde yaygınlaşmasının belli kültürel aşınmalara neden olduğu ve bir tür gerçeklik yanılması yarattığı fikri özellikle akademik çevrelerce tartışılmaktadır.¹⁰ Nitekim 15 Temmuz darbe girişimi gösterdi ki “görüntüler” üreten ve ikna edici mesajlar yayan bu mekanizma, çatışma ve ayrışmalarıyla beraber gündelik yaşamı, içinde herkesin ve her şeyin izlenebildiği bir “monitör”e dönüştürmüştür. Sosyolojik yaklaşımlarda “gözetim biçimi” olarak da eleştirilen bu monitörizasyon,¹¹ 15 Temmuz darbe girişimi boyunca göz ardı edilemeyecek denli yapıcı işlevler görmüştür. Sosyal medya bu işlevi, yer yer yükselen dezenformasyona rağmen darbe karşıtlığını destekleyerek yetkin bir şekilde üstlenmiştir.

Sosyal medyanın toplumsal ve kitlesel olaylarda oynadığı rol son birkaç yıldır sorgulanan bir durumdur. Bireyler ve gruplar arası eş za-

10. Bu konuda daha fazla tartışma okumak için Manuel Castells’in *Enformasyon Çağı* setine (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2011) ve Jean Baudrillard’ın *Simülakrlar ve Simülasyon* (Doğu Batı Yayınları, Ankara: 2014) çalışmalarına bakılabilir.

11. Daha fazla bilgi için bkz. Paul Virilio, *Enformasyon Bombası*, (Metis Yayınları, İstanbul: 2003) ve Michel Foucault, *İktidarın Gözü*, (Ayrıntı Yayınları, İstanbul: 2012).

manlı paylaşım ve etkileşimlere imkan tanıyan sosyal medya, en son 2013 yılında gerçekleşen Gezi Parkı Şiddet Eylemleri sürecinde öne çıkmıştır.¹² İnternet temelli ve mobil tabanlı olan bu yaygın sistem hem yerel ve hem de küresel kamuoyunun oluşturulmasında büyük pay sahibi olmuştur. Öyle ki Gezi Parkı Şiddet Eylemleri süresince parlatılan “özgürlük” tartışmaları “sosyal medya özgürlüğü” söylemlerine kadar indirgenmiştir. O olaylarda seçilmiş meşru hükümete karşı kullanılmış olan sosyal medya unsurları, 15 Temmuz darbe girişiminde ise ülkede çok büyük oranda demokratik düzenin korunmasına hizmet etmiştir. Fakat bu “sanal hizmet” ancak “gerçek badireler”in atlatılmasıyla verilebilmiştir.

Darbe girişiminin ilk ve en önemli saatleri olan 22.00’den sonra herhangi bir mahkeme kararı olmaksızın Twitter, Facebook ve YouTube’a erişim sağlanamamıştır.¹³ Twitter 00.53’te resmi bir açıklama yaparak hizmetlerinin kasıtlı olarak yavaşlatıldığını beyan etmiştir. Gece yarısı 12’den itibaren biraz daha rahatlayan sosyal medya hizmetleri halk tarafından olayların bir “darbe girişi” olduğunun anlaşılmasına eş zamanlı olarak çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. #Milletçe-Meydanlardayız ve #DarbeyeHayır etiketleri etrafında buluşan milyonlarca insan darbe karşısında ortak bir duruş sergilemiştir. 15-17 Temmuz arasında 35 milyona yakın tweet atılmış ve bu tweetler 15 milyar civarı erişime ulaşmıştır. Twitter’da en fazla ele alınan başlıklar sırasıyla “köprülerin kapatılması” (yüzde 39), “Cumhurbaşkanı’nın konuşması” (yüzde 32), “TBMM’nin bombalanması” (yüzde 16), “yayın organlarının basılması” (yüzde 6), “selaların verilmesi” (yüzde 4) ve “Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar’ın rehlin alınması” (yüzde 3) olmuştur.¹⁴

12. Meltem Banko ve Ali Rıza Babaoğlu, *Gezi Parkı Sürecine Dijital Vatandaşın Etkisi*, (Gezi Parkı Kitabı, İstanbul: 2013). Kitabın PDF erişimi için bkz. <http://www.geziparkikitabi.com/ekitap/GeziParkiKitabi.pdf>, (Erişim tarihi: 24 Temmuz 2016).

13. “Sosyal Medya Nasıl Darbeye Direnişin Aracı Oldu?”, Aljazeera Türk, 19 Temmuz 2016.

14. “Sosyal Medya Nasıl Darbeye Direnişin Aracı Oldu?”.

Yalnızca kitleler değil anlık gelişen bu darbe girişimi süresince, toplumun kamu önderleri ve devlet adamları da ilk tepkilerini teknolojinin sağladığı esneklik ve kolaylıktan faydalanarak yine sosyal medya üzerinden verebilmiştir. Çok büyük oranda (yaklaşık yüzde 75) mobil cihazlar üzerinden erişim sağlanan Twitter, son zamanlarda sosyal medya misyonundan bir tür “politik medya” işlevine soyunmuştur. Bu işlevin Türkiye’ye dair “sosyal medya kullanımı” istatistiklerine bakıldığında hiç de azımsanmayacak bir değer taşıdığı gözlenmektedir.

Türkiye’de aktif internet kullanıcısı sayısı 46 milyon, aktif sosyal medya kullanıcısı sayısı 42 milyon ve aktif mobil sosyal medya kullanıcısı sayısı 36 milyondur. Tüm bu rakamlar her geçen gün hızla artmaktadır. Telefon sahibi yetişkinlerin yüzde 56’sı akıllı telefona sahiptir. Kullanıcılar günlük ortalama 4 saat 14 dakikasını PC veya tablet bilgisayarındaki internet üzerinde geçirmektedir. Bunun ortalama 2 saat 32 dakikası ise sosyal medyada tüketilmektedir. En çok kullanılan platformlar da sırasıyla Facebook, Whatsapp, Twitter ve Instagram’dır.¹⁵

Halkın meydanlardaki cesaretini gösteren bunun gibi birçok fotoğraf sosyal medya ağlarında hızlı bir dolaşıma girmiş ve direnişi bayraklaştırmıştır.

Facebook, Twitter’a göre daha fazla kullanıcıya sahip olsa da toplumsal olaylara müdahil olma konusunda Twitter’ın gerisindedir. Çoğu 20-29 yaş grubu arasında kullanılan Facebook, ağırlıklı erkekler (yüzde 63) tarafından

15. We Are Social, Digital in 2016, <http://wearesocial.com/special-reports/digital-in-2016>, (Erişim tarihi: 24 Temmuz 2016).

tercih edilmektedir.¹⁶ 15 Temmuz darbe girişimi sürecinde kamuya ulaşan “görüntüler”in ve “söylentiler”in yayıldığı yer olan Facebook, darbe karşıtı grupların yanı sıra bu yasa dışı darbe girişimini –bilgi ve görüntüleri manipüle ederek– olumlayan bazı kişilerin “sanal kargaşa” çıkartmaya çalıştığı yer olmuştur.

Instagram da tıpkı Twitter gibi darbe karşıtı dijital mücadelenin en önemli sahalarından biri olmuştur. Özellikle “fotoğraf paylaşımı” esasına dayalı olan bu ağ hem darbeye dair görsellerin yayıldığı hem de birçok medyatik karakterin darbe hakkındaki tepkilerini ortaya koydukları platform olmuştur. Yüz binlerce kişi tarafından “takip edilen” kişilerin bu “görüntü destekli söz” paylaşımları kargaşa süresince ortak aklın geliştirilmesine de imkan tanımıştır. Twitter, Facebook ve Instagram gibi yaygın sosyal ağlar dışında 15 Temmuz darbe girişiminde belki de en kritik ağ Periscope olmuştur. Bir “mobil canlı yayın” uygulaması olan Periscope, darbe girişimi boyunca olay yerlerinde en sıcak anları yaşayan kişilerin durumu halka “eş zamanlı” lanse etmesini sağlamıştır. Şehit ya da gazi olanların vurulma görüntülerinin de yansıdığı bu canlı yayın bağlantıları darbe girişiminin ne denli kanlı olduğu ve acımasız kişiler tarafından yürütüldüğünün de kesin delili olmuştur. Bu canlı bağlantılar aynı zamanda halkın darbe karşısındaki dirençli eylem ve sarsılmaz inancını da resmetmiştir.

Darbe girişimi sürecinde üretilen tüm bu görüntüler buharlaşmamış, aksine yine iletişim teknolojileri sayesinde kendiliğinden bir “arşiv” formunda yeniden üretilmiştir. Bunu mümkün kılan bir diğer önemli site de “video paylaşım” esasına dayalı olan YouTube’tur. Siteye yüklenen darbe girişimine dair video ve fotoğraf kolajlarının internet erişimi olan herkes tarafından dünyanın her yerinden, istendiği zaman ve istendiği kadar izlenebiliyor olması çok önemlidir. Böylece darbecilerin kullandığı şiddet ve halkın gösterdi-

ği direniş görüntüleri hem uluslararası kamuoyunun vicdanına sunulmuş hem de Türk toplumunun kolektif hafızasına kazınmıştır. Bunları yıllar sonra dahi yeniden izleme imkanı tanıyan YouTube, gelecek nesillerin önünde bir tür “açık erişim görüntü kütüphanesi” işlevi görebilecektir.

Darbe girişimi gecesinde olay yerlerinden aktarılan her bir görüntü ve mesaj, anlık yayın yapan sistemler dışında belli başlı bazı “sanal gruplar” tarafından da kontrollü ve amaçlı bir şekilde paylaşılmış ve bu paylaşımlar milletin ortak eylem geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu grupların başında, daha önce darbecilerin kullanımı bağlamında incelenen Whatsapp grupları gelmektedir. Sosyal dayanışma ya da ortak hobi gruplarını andıran bu sanal topluluklar, sayı sınırlaması olmaksızın ortak referans çerçevesinde bir araya gelen kişilerden oluşmaktadır. Başka bir deyişle Whatsapp grupları ortak amaçlı kullanıcıların tesadüfi olmayan sistematik birlikteliğini ifade etmektedir.

#MilletçeMeydanlardayız ve #DarbeyeHayır etiketleri etrafında buluşan milyonlarca insan darbe karşısında ortak bir duruş sergilemiştir.

15 Temmuz gecesinden itibaren Whatsapp kullanıcıları dahil oldukları gruplar üzerinden ama grupların temel kurulma nedenlerini de bir süreliğine askıya alarak, darbe karşıtlığını büyüten bir atmosfer yaratmışlardır. Bu gruplar üzerinden hem meydanlara çıkma fikri yayılmış hem de olası provokasyonlar hakkında dakik bilgilendirmeler yapılmıştır. Bu grup mesajlaşmaları, klasik mesajlaşmadan farklı olarak informatif, refleksif ve işbirlikçi aksiyon geliştirme imkanı tanımıştır. Söz konusu “sanal biraradalık”, yüz yüze iletişimin zaman ve mekan sınırlılıklarını da aşarak kriz yönetiminde hayati rol oynamıştır.

16. We Are Social, Digital in 2016, <http://wearesocial.com/special-reports/digital-in-2016>, (Erişim tarihi: 24 Temmuz 2016).

Sosyal medyada darbe girişiminin engellenmesinin ardından FETÖ'cü askerleri ve darbe girişimini eleştiren birçok paylaşım yapılmıştır. Bu eleştirilerin bir kısmı entelektüel yorumlar, bir kısmı uygulanan şiddete dair sert tenkitler, bir kısmı da mizahi ironi ve alaylar içermiştir. İngilizce “capture” kelimesinden gelen “caps”ler bu anlamda darbenin mizahını yapan paylaşımlar olarak sosyal medyayı beslemiştir. Filmler ve fotoğraflardan alınan karelerin sosyal içerikli yazılarla birleştirilmesi fikrine dayanan capsler 15 Temmuz darbe girişiminden itibaren hem darbecileri zeki bir şekilde iğneleme ve aşağılamanın hem de meydanlardaki halkın direnişini sempatikleştirme ve yüceltmenin aracı olarak kullanılmıştır.

Sokakların İletişimi

Gerek kurumsal gerekse sosyal medyayı besleyen en önemli görüntü üretme teknolojilerinden biri de hedefine giren mekanları aralıksız olarak “gözetleyen” güvenlik kameralarıdır. Şehirlerin dört bir yanına yerleştirilen bu kaydedici gözler 15 Temmuz darbe girişiminin her aşamasını yakından izlemiştir. Zamanla yükselen olayları da aktaran bu kameralar bir yandan darbeci teröristlerin nefret dolu şiddet eylemlerini bir yandan da buna karşı halkın cesaret ve inancını kayıt altına almıştır. Bu yönüyle asıl varlık sebebinin geliştiren bu kameralar, FETÖ vahşetini ve halkın haklı mücadelesini bir çeşit “kurgusuz sinema filmi” gibi hikayeleştirmiştir.

Bu hikayede en dikkat çeken görüntüler, halkın özellikle tanklar karşısındaki tavrı olmuştur. Bugün “tanklara rağmen iletişim” olarak da kavramsallaştırılabilecek bir deneyimi yaşayan halk darbeye ilişkisi olanlara direnirken, aynı zamanda kendilerini tatbikatta sanan çoğu rütbesiz eri de ikna etmeye çalışmıştır. “Halkına mı kurşun sıkacaksın Memedim” derken bile beden diliyle de geri çekilmeyeceklerinin mesajını veren bir iletişim biçimi belirlemiştir. Vurulanların iniltilerinin onları taşıyanların sloganlarına karıştığı bu anlarda,

sokakların iletişimi belli aralıklarla okunan selalardan güç ve cesaret almıştır.

Darbe girişimi karşısında tüm halkı birliğe davet eden selalar, vatandaşları sokağa çıkmaya ve darbe girişimine engel olmaya teşvik etmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca camiler belki de ilk kez gündelik kamusal yaşamı bu denli doğrudan etkileme misyonu üstlenmiştir. Dahası birlik davetinin selalar üzerinden yapılması sokaklara dökülüp darbecilere engel olmanın “milli” bir onur olduğu kadar “dini” bir sorumluluk olduğu fikrini de yerleştirmiştir. Kapatılan yolları ve köprüleri açmaya çalışan halkın gösterdiği mücadelenin ardındaki “şehitlik arzusu” da esasında büyük oranda bu fikirden esinlenmiştir.

SONUÇ: NE YAPMALI?

15 Temmuz darbe girişiminin medya ve iletişim bağlamında üç ana mesaj verdiği öne sürülebilir. Bu mesajlar geçmişe, şimdije ve geleceğe dönük uyarılar barındırmaktadır.

İlki FETÖ'nün tahmin edildiğinden de fazla iç ve dış dinamiklerden beslendiği görülmüştür. Buna karşılık olarak kitle iletişiminin sağladığı “gösterme”, “tekrar etme” ve “hatırlatma” işlevleri öne çıkarılarak sürekli ve topyekun teyakkuzda olunmalıdır.

İkincisi bu darbe girişiminin elektronik haberleşme boyutunun çok önde olduğu gözlemlenmektedir. Böyle olduğu için bu darbe girişiminin arkasındaki FETÖ, medya organlarını ve iletişim altyapısını sistemli bir şekilde kullanmış ve hedef almıştır. Bundan sonra da yinelenebilecek benzer çatışma ve kaosların en çok da “dijital iletişim” zemininde cereyan edeceğini öngörmek güç değildir. Bu sebeple demokratik işleyişin etrafında bir tür kalkan işlevi görmesi beklenen medya iletişim yönetiminin kuvvetlendirilmesi için en kısa sürede gerekli tedbirlerin alınması, keyfi bir tercihin ötesinde artık kaçınılmaz zorunluluktur. Ülkenin iletişim altyapısının diğer stratejik noktalarla birlikte değerlendirilip her türlü girişime karşı koruma altına alınması gerekmektedir. İletişim

altyapısına herhangi bir saldırı olduğunda gazetelerin basımı, internet erişimi, radyo ve televizyon yayınının kesintiye uğramaması ve korsan yayın tehlikesine karşı da gerekli tedbirler alınmalıdır.

Soğuk Savaş döneminden kalma bir alışkanlıkla silah altındaki erlerin iletişim imkanlarından faydalanması önündeki kısıtlamalar kaldırılmalıdır. Bu tür bir adım kısa vadede erlerin “tatbikat var” denilerek darbe girişimine dahil edilmesini engelleyecektir. Uzun vadede ise ordunun iletişim kanallarını açık tutarak Türk toplumunun geri kalanından farklı bir toplumsallık geliştirmesini engelleyecektir.

Darbe girişimi sürecinde beliren son mesaj ise şudur: Darbe girişimini püskürten Türk toplumunun medyaya yansıyan görüntüleri yalnızca ülke içindeki darbe karşıtlarına cesaret aşılamakla kalmamış, uluslararası kamuoyuna da kuvvetli bir mesaj vermiştir. Bu mesaj, darbe girişiminin örtük fakat derin bilinçaltı etkisi olduğundan; film, belgesel, klip ve televizyon programları gibi görüntü bazlı çalışmalarla her fırsatta yeniden üretilmelidir. Darbe girişimi sürecinde biriken deneyimler ve bu deneyimleri kolektifleştiren görüntüler artık toplumun vicdanına ve belleğine yerleşmiştir. Bu sebeple bu görüntülere hiçbir zaman sıradan bir yığın muamelesi yapılmamalıdır.

15 Temmuz darbe girişiminin uluslararası medya boyutunda ise Erdoğan figürü, AK Parti'nin yükselen ivmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin genişleyen etkisinin verdiği küresel rahatsızlık dikkat çekmektedir. Uluslararası medyanın bu darbe girişimi süresince takındığı genellenabilir darbe yanlısı duruş –iddia edildiği kadar– Batı'da bağımsız ve özgür bir medya atmosferinin olmadığını ispat etmiştir. Demokrasi ve insan hakları imtihanını bir kez daha kaybeden Batı eksensiz siyasi erk ve medya unsurları “biz” ve “onlar” ayrımını biraz daha derinleştirmiştir. Oryantalist ve İslamofobik dünya görüşünün yarattığı bu anlaşılabilir “bölücü” ve “ötekileştirici” tavra karşı iletişim damarları ısrarla genişletilmeli, bu doğrultuda görsel iletişim ve sosyal medyanın evrensel gücünden de faydalanılmalıdır.

Gerçekleşen ya da gerçekleşmekte olan bir olay medyaya yansımadağı sürece “var” sayılmaz çünkü kitlelerin o olay hakkında bilgi edinebilmeye geçmesi –15 Temmuz darbe girişiminde olduğu gibi– medyada “gösterilmesi” ile mümkün olabilmektedir. Süreç boyunca darbeye yön veren tüm kritik adımlar da yine medyadan yayılan özellikle görsel mesajlar ve sosyal medya iletileri yoluyla atılabilmektedir. Dahası darbe girişimi sonrası getirilen OHAL (Olağanüstü Hal) düzenlemeleri de yine medya iletişimi aracılığıyla olabildiğince hızlı ve şeffaf bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur. Böylece kamuda beliren tereddüt ve soru işaretleri giderilebilmiştir. Darbe teşebbüsü sonrası süreçte de ortak dilin yerleştirilmesinde medyanın yapıcı potansiyeli fark edilmiştir. Böylece belki de ilk kez ideolojik farklılaşmaları göz ardı ederek bir tür “biz duygusu”nda buluşulmuştur. Darbenin amaçladığı toplumsal fay hatlarını derinleştirme girişiminin karşısında demokratik meşru düzeni koruyan ortak tavırda birleşen bu “biz duygusu” bundan sonra da geliştirilmelidir. Türkiye’de medya sektörü darbe girişiminde gösterdiği milli ve demokratik tutumu, ülke çıkarını ve güvenliğini ilgilendiren diğer konularda da göstermek için teşvik edilmelidir.

15 Temmuz darbe girişimi iletişim donanım ve yazılımları alanında gerçekleşen her yeniliğin artık toplumsal değişimin en belirleyici değişkenlerinden biri olduğunu göstermiştir. Nitekim yaşadığımız gündelik hayat kadar toplumsal ve siyasi olaylar da gittikçe medyatikleşmekte ve iletişim politikaları çok baskın şekilde görsellik/görüntüsellik değerleri taşımaktadır. Cep telefonu ve tablet gibi bireysel kullanıma dayalı iletişim araçları da gittikçe form değiştirmekte ve yeni “uygulamalar”la yeni işlevler kazanmaktadır. Bu açıdan bu ana kadar kullanılagelen ve bundan sonra da piyasaya sürülecek her türlü yaygın araç ve yazılıma kayıtsız kalınmamalı, dahası devlet dinamikleri tarafından özellikle kriz ve çatışma yönetimi stratejilerine kanalize edilmelidir.

Sonuç olarak medya ve iletişim teknolojileri gün geçtikçe daha fazla kişiselleşmekte, araçlar birer kişisel mülkiyet ve özgürlük unsuru olarak tanımlanmaktadır. Akıllı cep telefonu uygulamaları ve sosyal medya siteleri gibi internet temelli yazılımlar gündelik yaşamın her köşesine hatta bireylerin ceplerine kadar erişmektedir. Başka bir ifadeyle kamu her an kullanıma hazır bir kaynaktan devamlı olarak beslenmektedir. Ne var ki iletişim teknolojilerinin merkezîyetçi olmayan ve kontrolsüz dağıtımı, aynı zamanda kamusal bil-

gilendirme ve haberciliğin en esaslı açmazlarından birini oluşturmaktadır. Yanlış kullanıma da açık olan bu açmaz, özgürlük ve sansür sarmalında netliğe kavuşturulmayı beklemektedir. Malumat akışının ışık hızında gerçekleştiği bir zaman ve zeminde güvenilir ve doğru bilgiyi üretmeye çalışırken, aynı zamanda asılsız ve manipülatif paylaşımları da kontrol altında tutmak, bundan sonraki süreçte tasarlanacak milli medya iletişim politikalarının önündeki en esaslı güçlük olarak çözülmeyi beklemektedir.

Medya, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca yaşanan hemen her kriz, kaos ve darbe süreçlerinde aktif rol üstlenmiş ve sonuca doğrudan tesir etmiştir. Genel ve geleneksel olarak özellikle darbe teşebbüslerine “uyumlu” hareket eden medya, 15 Temmuz 2016 gecesi patlak veren darbe girişiminde ise sokaklara dökülen halkla birlikte hareket etmiştir. Kurumsal medyanın takındığı tavır, diğer bireysel ve kitle iletişim araçlarıyla birlikte güç kazanmış ve darbe girişiminin akamete uğratılmasına yardımcı olmuştur. Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) mensuplarınca da sistemli bir şekilde kullanılmaya çalışılan iletişim mekanizmaları, meydanların sarsılmaz duruşunu hem kayıt altına almış hem de organize etmiştir.

Bu analiz, bu açıdan FETÖ’ye hizmet eden birçoğu üst rütbeli askerin yürüttüğü darbe girişimi sürecine dahil olan radyo, televizyon, gazete, sosyal medya, güvenlik kameraları, akıllı telefonlar ve selalar gibi iletişim kanallarını toplumsal etkileriyle birlikte sorgulamaktadır. Bu amaçla darbe girişimi sürecinde ağırlıklı Türkiye’deki medya iletişim parametrelerinin nasıl yönetildiği, ne tür etkiler yarattığı ve ne gibi önlemleri gerekli kıldığı ele alınmaktadır.

ANKARA • İSTANBUL • WASHINGTON D.C. • KAHİRE

www.setav.org